

Csink Lóránt egyetemi adjunktus,
Károli Gáspár Református Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar
Alkotmányjogi Tanszék

Van-e válasz minden kérdésünkre? Gondolatok az alkotmány zártságáról¹

A jelen politikai környezetben gyakran felvetett kérdés, hogy az alkotmányozó hatalomnak vannak-e korlátai. A legtöbben ezt a kérdést tartalmi oldalról közelítik meg, és azt vizsgálják, hogy melyek azok a természetjogi elvek, emberi jogok, amelyektől az alkotmányozó sem tekinthet el. Jelen összegzés a kérdést más szempontból vizsgálja: arra keresi a választ, hogy melyek azok a dogmatikai kötöttségek, amelyektől az alkotmányozó nem tekinthet el.

Van-e válasz minden kérdésünkre? E filozófikus és bevallottan költői kérdés az élet valamennyi területén feltehető. Gyakran tapasztaljuk, hogy vannak problémák, amelyeket nem tudunk megoldani, és vannak kérdések, amiket nem tudunk megválaszolni. Ez azonban nem jelenti szükségszerűen azt, hogy az adott problémát, kérdést *nem is lehet* megoldani, illetve megválaszolni. Könnyen előfordulhat az is, hogy létezik válasz a kérdésre, csak az ismereteink hiányosak ahhoz, hogy az elvi választ meg is találjuk.

Fontos tisztázni, hogy a – jelenlegi ismereteink alapján nem megválaszolható – kérdés elviekben megválaszolható-e. Ha igen, akkor az ismereteinket kell növelni, ha nem, akkor viszont ez hiábavaló. Ez sem jelenti azt, hogy bele kell nyugodni a „megoldhatatlanságba”; csupán annyit, hogy más logikai rendszert kell találni a kérdés rendezéséhez.

Ez a probléma mind a természettudományokban, mind a filozófiában felmerül. A világegyenlet (*Theory of Everything*) hívei szerint a jelenségek megismerhetők és – ami még fontosabb – összekapcsolhatóak, ezáltal az újonnan felmerült kérdések is a rendszeren belül megválaszolhatóak. Ez az elv (kimondva, kimondatlanul) az ókori görög gondolkodásra

---

¹ A Szegedi Tudományegyetem, Állam- és Jogtudományi Karának Politológiai Tanszéke volt a házigazdája a Magyar Politikatudományi Társaság reprezentatív szakmai eseményének, a XVI. Politológus Vándorgyűlésnek, melynek megrendezésére a „Válság – Választás – Demokrácia” címmel került sor 2010. június 18-19. között Szegeden. Jelen írás a Szerző konferencián elhangzott előadásának szerkesztett változata.

támaszkodik. Arisztotelész és Platón szerint az emberben megtalálható „jobbik ismerettel”, isten résszel a világ megismerhető.² Arisztotelész és Platón közötti lényeges különbség az volt, hogy ez az ismeret ténylegesen is megszerezhető-e, vagy csak elvi síkon létezik. Abban viszont egységesek voltak, hogy a világ megismerhető, a felmerült kérdések megválaszolhatók.

A világegyenlet erőteljes cáfolatára a XX. század első felében került sor. Kurt Gödel 1931-ben megjelent nemteljességi tételének (*incompleteness theory*) lényege szerint egy logikai rendszer sem lehet egyszerre teljes (azaz minden rendszeren belül feltett kérdés megválaszolható) és ellentmondásmentes. Azaz, ha a logikai rendszer ellentmondásmentes, akkor biztosan maradnak nyitott kérdések, ha pedig ilyenek nincsenek, akkor szükségszerűek az ellentmondások.³ Bár a tételt Gödel a természettudományok világára írta le, jelentősége, hogy túlmutat az adott tudományterület keretein, és *minden* logikai rendszerre kiterjeszhető.

1. Az „egyetlen helyes válasz” doktrínája

A jog is logikai rendszer; a gödeli probléma tehát nem korlátozódik a tudományok meghatározott körére, hanem kihat a jogtudományra is. Ennek pedig gyakorlati jelentősége van: Mind a bíraskodás, mind az alkotmánybíraskodás során felmerülnek első ránézésre megválaszolhatatlannak tűnő kérdések, így szükséges eldönteni, milyen hozzáállást tanúsítson az, akinek a kérdés eldöntése a feladata.

A jogtudományban jelentős szerepe van az „egyetlen helyes válasz” doktrínájának, amelynek a lényege, hogy a jog, a rendelkezésre álló jogforrások összessége, minden kérdésre választ ad – s csupán egyetlen helyes választ ad – a hozzáértő számára. „Hiba” csak az ismereteinkben és a képességeinkben lehet, ha ezt mégsem találjuk meg.

Az elv központi gondolata, hogy ha a jog működőképes akar maradni, akkor nem a „helyes”, hanem a „végleges” választ igényli. A jog racionalitásába vetett hit és a jogbiztonság, valamint a jog kikalkulálhatósága iránti igény magyarázza a jogászok ragaszkodását az egyetlen helyes válasz lehetőségéhez.⁴ Meg kell azonban jegyezni, hogy a jogi válasz „véglegessége” nem öncél; ideális esetben a „helyes” válasz válik véglegessé. Ez nyilvánvalóan kimutatható a jogorvoslatok rendszerében; mind a rendes, mind a rendkívüli

² Arisztotelész ezt mind a természettudományokra, mind a filozófiára értette. Az előbbi a Fizika, az utóbbi a De Anima című művében érhető tetten. Platónnál a kérdés a Timaiosban jelenik meg.

³ A tétel leegyszerűsítő ismertetését lásd Mérő László: Új észjárások. Tercium, 2001, 113. p.

⁴ Szabó Miklós: Ars Iuris. A jogdogmatik alapjai. Prudentia Iuris, Miskolc, 2005, 53. p.

jogorvoslatok körében a jogalkotónak és a jogalkalmazónak mérlegelnie kell, hogy mennyit áldoz a véglegességből a helyesség érdekében, és fordítva: meddig hajlandó keresni a helyes választ és közben függőben hagyni a problémát. A helyesség pedig – Jakab András elméletét alapul véve – két részre osztható. Egyrészt akkor helyes a jogi döntés, ha az jogon kívüli (igazságossági, gazdaságossági) szempontból is elfogadható, másrészt akkor, ha valamilyen jogi autoritásra (a magyar jogi kultúrában: normaszövegre) visszavezethető.⁵

Az „egyetlen helyes válasz” tételének gyakorlati jelentőségével és hasznosságával nehéz lenne vitatkozni, hiszen az következik belőle, hogy minden jogi kérdést el lehet és el is kell dönteni. Ebből azonban még nem következik, hogy a tétel igaz lenne. Sokkal valószínűbb, hogy az „egyetlen helyes válasz” elve fikció, amelyet akkor is alkalmazni kell, ha a valóságban nem állja meg a helyét.

2. A gödéli probléma az alkotmánybíráskodásban: az alkotmány zárttsága

Az alkotmánybíráskodás gyakorlatában a gödéli kérdés legtöbbször úgy merül fel, hogy lehet-e joghézag alkotmányban. Ez az alkotmánybíráskodás tekintetében azért különösen fontos, mert – a tevékenység jellegéből kifolyólag – az alkotmányt axiomatikusnak kell tekinteni, végső soron a probléma megoldását az alkotmányra kell visszavezetni. Ha az alkotmányban lehet joghézag (azaz előfordulhat olyan helyzet, hogy az alkotmány az adott kérdés tekintetében nem ad útmutatást), akkor az alkotmánybíráóság – elveszítve zsinórmértékét – mentesül ama kötelezettsége alól, hogy döntsön a norma alkotmányosságáról. Viszonyítási pont hiányában ugyanis az ilyen döntés lehetetlen.

A kérdést tovább élesíti, hogy az alkotmány a jogforrási hierarchia csúcsán áll. Az alkotmány (mint zárókő) zárttsága tudja biztosítani az egész jogrendszer zárttságát a jog kelsenin alapon történő, fokozatos, hierarchikus felépülése révén.⁶

Abból, hogy az alkotmánybíráóságok kötve vannak az alkotmányhoz, egyértelműen következik az is, hogy az alkotmányhoz nem tehetnek hozzá, és abból nem vehetnek el: azaz nem semmisíthetnek meg alkotmányi rendelkezéseket, és nem állapíthatnak meg alkotmányi szintű mulasztást. A magyar Alkotmánybíráóság gyakorlatában e tekintetben alaplöntésnek számító 23/1994. (IV. 29.) AB végzés megállapította: „az Alkotmánybíráóság nem vizsgálhatja felül és nem semmisítheti meg az Alkotmány egyetlen rendelkezését sem. Ha valamely

⁵ lásd Jakab András: Az alkotmányértelmezés módszerei. <http://www.szazadveg.hu/kiado/szveg/47jakab.pdf>

⁶ lásd Sólyom László: A magyar Alkotmánybíráóság önértelmezése és Hans Kelsen. In. Cs. Kiss Lajos (szerk.): Hans Kelsen jogtudománya. Gondolat, Budapest, 2007. 442-443. pp.

rendelkezés az országgyűlési képviselők kétharmadának szavzatával az Alkotmány részévé vált, fogalmilag sem lehet annak alkotmányellenességét megállapítani”.

Az Alkotmánybíróságnak tehát a rendelkezésére álló normaszöveget kell alkalmaznia. Azt viszont alkalmaznia kell. Az Alkotmánybíróság ugyanis az alkotmányt zárt és ellentmondásmentes rendszernek tekinti, amelyben nem lehet joghézag.⁷ Ezt jeleníti meg az Alkotmány zártságának (egységének) az elve. Ezt az elvet előre vetíti a halálbüntetés alkotmányellenességét kimondó, és azt megsemmisítő 23/1990. (X. 31.) AB határozat. E határozatában az Alkotmánybíróság a következőket rögzítette: „Az Alkotmány 54. §-ának (1) bekezdése azt állapítja meg, hogy az élettől és az emberi méltóságtól senkit nem lehet önkényesen megfosztani. E tilalom megfogalmazása egyben megengedte az élettől és az emberi méltóságtól történő nem önkényes megfosztást. A halálbüntetés törvényi megengedése alkotmányosságának megítélésénél azonban az Alkotmány 8. §-ának (2) bekezdése az irányadó, amelyet az Országgyűlés az 1990. június 19-én elfogadott és június 25-én hatályba lépett 1990. évi XL. törvény 3. § (1) bekezdése iktatott az 1989. október 23-án kihirdetett 8. § (2) bekezdése helyébe. Az Alkotmány 8. § (2) bekezdésének hatályos rendelkezése szerint a Magyar Köztársaságban az alapvető jogokra és kötelességekre vonatkozó szabályokat törvény állapítja meg, alapvető jog lényeges tartalmát azonban nem korlátozhatja. Az Alkotmánybíróság úgy ítélte meg, hogy a Btk-nak és a kapcsolódó hivatkozott jogszabályoknak a halálbüntetésre vonatkozó rendelkezései az élethez és az emberi méltósághoz való jog lényeges tartalma korlátozásának tilalmába ütköznek. Az élettől és az emberi méltóságtól halálbüntetéssel való megfosztásra vonatkozó rendelkezések ugyanis az élethez és az emberi méltósághoz való alapvető jog lényeges tartalmát nemcsak korlátozzák, hanem az életnek és az emberi méltóságnak, illetve az ezt biztosító jognak a teljes és helyrehozhatatlan megsemmisítését engedik meg. Ezért megállapította ezek alkotmányellenességét és megsemmisítette ezeket”

A határozathoz csatolt különvéleményében *Schmidt Péter* úgy foglalt állást, hogy az Alkotmány 8. és 54. §-ai egymásnak ellentmondó részeket tartalmaznak. A többségi döntésből azonban az következik, hogy ilyen ellentmondás nem lehet az alkotmányban.

Az alkotmány zártságának az elve a köztársasági elnök jogállását vizsgáló 48/1991. (IX. 26.) AB határozathoz csatolt párhuzamos véleményekben került kifejezetten rögzítésre. *Szabó András* és *Zlinszky János* a következőkre hívták fel a figyelmet: „[a]z

---

⁷ Csink Lóránt – Paczolay Péter: A törvényhozói mulasztás problémái az alkotmánybíráskodásban. In: Szabó Imre (szerk.): *Ius et legitimitas*. Tanulmányok Szilberek Jenő 90. születésnapja tiszteletére. Pólay Elemér Alapítvány, Szeged, 2008. 188. p.

Alkotmánybíróság a szigorú nyelvtani jogszabáylelemzés alapján mondhatná, hogy valamely, az államszervezetet alapjaiban érintő kérdésben, vagy az állampolgárok alapvető jogait érintő kérdésben az Alkotmány nem ad eligazítást, joghézag áll fenn. Ám ebben az esetben éppen alapvető feladatát tagadná meg. Az Alkotmánybíróság alkotmányértelmező hatáskörének az a célja, hogy az alkotmányos rend zárttságát biztosítsa. Az Alkotmány az államhatalom letéteményeseitől független, ezzel a hatalommal nem rendelkező, választott testületre bízva a jogrend zártságának, belső összhangjának a biztosítását: ezzel kívánja elérni, hogy az alkotmányos hatalommal rendelkező, a törvénynek alávetett tényezők között a hatalmi súrlódás elkerülhető, az állampolgárok jogbiztonsága pedig teljes legyen”.

Később ezt az elvet átvette – és a többségi határozatba emelte – a köztársasági elnök kinevezési hatáskörét vizsgáló 36/1992. (VI. 10.) AB határozat: „Az Alkotmánybíróság az Alkotmányt nemcsak a kifejezetten erre irányuló eljárásban, hanem a jogszabályok alkotmányosságát vizsgáló minden eljárásában értelmezi. Az Alkotmány egyes rendelkezéseinek értelme így az újabb és újabb értelmezések során bontakozik ki, amelyekben az Alkotmánybíróság mind a konkrét ügy sajátosságára, mind saját korábbi értelmezéseire tekintettel van. Az egyes értelmezésekből kialakuló tételeket – mint például a pozitív diszkrimináció feltételeit, vagy az alapjogkorlátozás határait – alkalmazásuk során tovább értelmezi és formálja az Alkotmánybíróság. Ugyanazon alkotmányi rendelkezésre vonatkozóan az értelmezés súlypontja eltérő lehet, de az értelmezéseknek ellentmondásmentes rendszert kell képezniük.”

Az alkotmány zártságának tehát két következménye van:

- az alkotmány teljes, azaz nincs benne joghézag, minden alkotmányjogi kérdésre választ ad;
- az alkotmány ellentmondásmentes, azaz nincs benne koherencia-zavar, belső ellentmondás.

3. Az alkotmány zártságának elve az Alkotmánybíróság későbbi gyakorlatában

1992. után az Alkotmánybíróság az alkotmány zártságának az elvére kifejezetten nem hivatkozott. Ez azonban természetesen nem jelenti azt, hogy az elv nem él az alkotmánybírósági gyakorlatban, több döntésen (illetve különvéleményen és párhuzamos indokoláson) érződik az elv érvényesülése, vagy épp tagadása.

1. Ez utóbbiak közé tartozik *Holló András* alkotmánybíró 48/1998. (XI. 23.) AB határozathoz (2. abortuszhatározat) fűzött párhuzamos indokolása. Ebben azt teszi fel előkérdésként, hogy megsemmisíthető-e az olyan törvény, amely *tartalmilag nem alkotmányellenes, de Alkotmányt kiegészítő normát tartalmaz*. Az alkotmány zárttsága szempontjából azonban nem az a fő kérdés, hogy megsemmisíthető-e az ilyen törvény, hanem hogy egyáltalán létezhet-e. Az Alkotmány zárttsága elvének lényege ugyanis, hogy minden alkotmányi szintű norma „benne van” az Alkotmányban. Egy alkotmányi szintű, alkotmányt kiegészítő norma kétféle lehet:

- joghézagot pótol; vagy
- „átírja” az alkotmány egy tételes rendelkezését.

Harmadik eset nincsen, ha az adott törvény egyik csoportba sem illik bele, akkor az nem alkotmányi szintű. Az első esetet az alkotmány zárttságának az elve kizárja, ha pedig a második esetről van szó, akkor a törvény tartalmilag alkotmányellenes. Mindebből az következik, hogy ha létezik – a kérdésfelvetésben szereplő – tartalmilag nem alkotmányellenes, de alkotmányt kiegészítő norma, akkor fel kell adni az alkotmány zárttságának az elvét.

2. Hasonló elvi problémát máshogy oldott meg az 55/2004. (XII. 13.) AB határozat. E határozat annak a szabálynak az alkotmányosságát vizsgálta, amely csak harmincnapos határidővel „engedte” lemondani a miniszterelnököt. Az Alkotmánybíróság részletesen elemezte a miniszterelnök megbízatásának megszűnésére vonatkozó alkotmányi szabályokat, és – bár a lemondás idejéről kifejezetten nem rendelkezik az alaptörvény – azt állapította meg, hogy a megbízatás megszűnésének esetei és az ahhoz kapcsolt jogkövetkezmények az „azonnaliségra” helyezik a hangsúlyt. Az Alkotmánybíróság azt állapította meg, hogy a támadott rendelkezés „különválasztja a lemondás időpontját a lemondás hatályától, ami ellentétben áll az Alkotmánynak az ügyvezető miniszterelnökről, és korlátozott jogkörű Kormányról szóló rendelkezéseivel”. Az Alkotmánybíróság tehát a Kjtv. szabályát tartalmi alkotmányellenesség miatt semmisítette meg, és nem azért, mert az „alkotmányi szintű joghézagot” pótolta volna. Ez a döntés tehát az alkotmányi rendszert teljesnek tekintette.

3. Szintén az alkotmány zárttságának kérdése merült fel a népszavazási moratórium hiánya miatt mulasztásban megnyilvánuló alkotmányellenességet megállapító 27/2007. (V. 17.) AB határozat.

A határozat indokolásából kiolvasható, hogy nem is a joghézag léte volt a leginkább vitatott kérdés, hanem az, hogy ez a hézag az alkotmányban vagy a törvényben van-e. A

határozat következtetése az volt, hogy a mulasztást a törvényhozó követte el (az Alkotmány kiegészítésére értelemszerűen nem szólíthatja fel az Alkotmánybíróság az Országgyűlést), rámutatott ugyanakkor arra, hogy „az Országgyűlés szabadon választhatja meg azt, hogy alkotmányi vagy törvényi szinten pótolja a hiányzó szabályozást”.

Trócsányi László alkotmánybíró határozathoz csatolt különvéleménye épp az alkotmány zártságának oldaláról közelíti meg ezt a kérdést, álláspontja szerint „alaptörvényi rendezést kíván az, hogy egyáltalán szükség van-e moratóriumra”. Érvelése amiatt támadja a többségi döntést, mert álláspontja szerint az az Alkotmányban fedezett fel joghézagot, ami ellentmond azzal, hogy az alkotmány teljes.

4. 2009-ben az Alkotmánybíróság ugyanazon a napon közzétett két döntésében is megerősítette az alkotmány zártságának az elvét. A jogalkotásról szóló törvényt alkotmányellenessé nyilvánító 121/2009. (XII. 17.) AB határozat vezérelve az volt, hogy a jogforrásokkal kapcsolatban is teljes az Alkotmány, a kibocsátható jogforrások köre zárt rendszert alkot. „Az Alkotmányban felsoroltakon kívül jogforrás nem létezhet, ezekhez a Jat. sem hozzá nem adhat, sem el nem vehet, mert mindkét esetben Alkotmányba ütközne”. A 122/2009. (XII. 17.) AB határozat pedig a kormány és a miniszterek alkotmányi kapcsolatát elemezte, és tartalmi alkotmányellenesség miatt megsemmisítette a Kjt. ezzel ellentétes rendelkezését – amelyhez hasonlót a német alaptörvény alkotmányi szinten rögzít.

5. Az Alkotmánybíróság hivatkozott döntései az alkotmány zártságának első elemét, a „teljességet” vizsgálták; arra adtak választ, hogy az Alkotmányban van-e joghézag, van-e válasz minden, az alkotmányjog rendszerén belül feltett kérdésre.

Található példa azonban olyan döntésre is (halálbüntetést megsemmisítő 23/1990. (X. 31.) AB határozat mellett), amely az alkotmány ellentmondás-mentességére helyezte a hangsúlyt. A 64/2009. (VI. 18.) AB határozat azt a kérdést vizsgálta, hogy a választópolgárok kezdeményezhetnek-e törvényt megerősítő népszavazást. Ha az Alkotmánybíróság a formalista értelmezést követi, akkor a következőkre jutott volna:

- a) nincs olyan tételes alkotmányi szabály, amely a törvényt megerősítő népszavazás kezdeményezésére mást ír elő, mint a többi népszavazásra;
- b) a választópolgárok közössége kezdeményezhet népszavazást [28/C. § (2) és (4) bekezdés];
- c) a választópolgárok négy hónapig gyűjthetnek aláírást (28/E. §);

- d) a logikai értelmezés folytán a törvényt megerősítő népszavazás csak a törvény elfogadása és kihirdetése között kezdeményezhető [26. § (6) bekezdés].

Ha az Alkotmánybíróság ezt a – logikailag tiszta – értelmezést követte volna, akkor arra az eredményre jutott volna, hogy az Alkotmány 26. és 28/E. §-ai között ellentmondás van. Az alkotmány zártsága érdekében azonban a határozat eltérő megközelítést választott, és arra az álláspontra helyezkedett, hogy a törvényt megerősítő népszavazás önálló jogintézmény, amelyre az Alkotmány 28/B. és következő §-ai nem alkalmazhatók maradéktalanul.

4. Az alkotmány zártsága és az alkotmányozás

A törvényhozó nem módosíthatja az alkotmányt, nem tömhet be vélt vagy valós joghézagokat. Az alkotmány zártságából viszont azt következik, hogy az is „veszélyes”, ha az alkotmányozó veszi át a törvényhozó szerepkörét, és alkotmányba emel olyan kérdéseket, amelyek egyébként törvényre tartoznának. Az „alkotmányba emelés” önmagában nem rendíti meg az alkotmány zártságát, de az új szakasznak figyelembe kell vennie az alkotmány belső integritását, illeszkednie kell a többi alkotmányos rendelkezéshez. Az Alkotmánynak tehát vannak törvényszerűségei, amelyek – az alkotmányi státusból eredően – feltétlenül érvényesülnek. Ha az Alkotmány nem képezne zárt rendszert, akkor funkciótlanná válik, nem érvényesülhetne alkotmányként. Az Alkotmány eme koherenciájának a biztosítása pedig az alkotmányozó felelőssége is.

Az alkotmányozó hatalom dogmatikai korlátját tehát az Alkotmány törvényszerűségei képezik. Az alkotmányozónak vizsgálnia kell az Alkotmány módosításakor, hogy a módosítás mennyiben érinti az Alkotmány integráns, jogdogmatikailag központi részét.⁸ Ha az alkotmányozó az Alkotmány olyan koncepcionális rendelkezését változtatja meg, amely más alkotmányi szakaszokkal is összefügg, akkor figyelnie kell arra, hogy a módosulás ne eredményezzen (feloldhatatlan) koherenciazavart. (Abszurd példával élve: a nemzeti zászló színeinek a megváltoztatása nem érinti az alkotmány zártságát, mivel az Alkotmány többi rendelkezésével nem függ össze. A színek meghatározása így nem jogtudományi kérdés. A

⁸ Hangsúlyozni kell, hogy itt a „fontosság” nem a politikai, társadalmi fontosságot jelöli, hanem azt, hogy a szabály mennyire kapcsolódik a jogi dogmatika szerves részéhez. Aligha kell bizonyítani, hogy egy állam zászlaja politikailag mennyire fontos, de a szabályozása nem kapcsolódik az Alkotmány más rendelkezéseéhez.

kormányforma megváltoztatása viszont teljes spektrumában érinti a kormány, köztársasági elnök, parlament viszonyrendszerét).

5. Következtetés

Van-e válasz minden kérdésünkre? Nincs. Fontos viszont, hogy az alkotmánybíráskodásnak legyen válasza minden, az alkotmányjog logikai rendszerén belül helyesen feltett kérdésre. Az alkotmány zárttsága tehát olyan fikció, amit az Alkotmánybíróságnak az alapvető rendeltetése miatt alkalmaznia kell, és az Alkotmányt teljes és ellentmondásmentes rendszernek kell feltételeznie. Az alkotmánybíráskodás felelőssége tehát, hogy ezt a fikciót fenntartsa. Az alkotmányozó pedig azt befolyásolja, hogy a fikció fenntartása könnyű lesz-e vagy nehéz.